

**TRASJANKA UND SURŽYK — GEMISCHTE
WEIBRUSSISCH-RUSSISCHE UND UKRAINISCH-RUSSISCHE
REDE. SPRACHLICHER INZEST IN WEIBRUSSLAND UND DER
UKRAINE? / G. Hentschel, O. Taranenko, S. Zaprudski (Hrsg.).**

Frankfurt am Main : Peter Lang GmbH, 2014.— 394 S.

Дослідження проблем мовних контактів і змішування мов, які, безперечно, мають велике прикладне значення і наукову цінність, все ще не набули значної популярності в українському мовознавстві. Попри порівняно велику кількість публікацій, зокрема стосовно теми українсько-російського змішаного мовлення («суржику»), досі не проведено комплексного опису і вивчення цього явища. Подібною ситуація донедавна була і в Білорусі щодо змішаного білорусько-російського мовлення («трасянки»). Саме з метою широкого і різнобічного вивчення цих мовних явищ 2007 року в Інституті славістики Ольденбурзького університету (Німеччина) відбувся міжнародний симпозіум «Вивчення білоруської трасянки й українського суржику як результатів білорусько-російського та українсько-російського мовних контактів» (Studies on Belorussian Trasianka and Ukrainian Surzyk as results of Belorussian- and Ukrainian-Russian language contact). Організаторами цієї конференції виступили проф. Г. Хентшель (Ольденбурзький університет) та доц. С. Запрудський (Мінський державний університет).

Результатом виступів, дискусій та полеміки під час конференції і став рецензований збірник «Трасянка і суржик — змішане білорусько-російське та українсько-російське мовлення. Мовний інцест у Білорусі і в Україні?» (статті друкуються німецькою й англійською мовами).

Крім цього, конференція дала поштовх для проведення низки дослідницьких проєктів, зокрема такого, як «Трасянка в Білорусі — “змішаний ідіом” як продукт білорусько-російських мовних контактів».

Рецензований збірник дуже виразно відбиває строкатість підходів і розуміння суржику і трасянки як мовних явищ. Докладний огляд ситуації щодо вивчення мовних контактів у Білорусі та Україні, а також науковий аналіз статей збірника подає

Г. Хентшель у своїй розлогій передмові «Трасянка і суржик — до змішування мов в Білорусі та Україні: вступ до тематики та огляд збірника».

Основною загрозою для сучасних білоруської та української мов, на його думку, є масоване використання російської мови в обох державах (це стосується, наприклад, сфери ЗМІ, де помітне явне переважання російської мови, передусім у сфері розваг). Однак побоювання щодо цього переносяться на інший феномен — змішані українсько-російський та білорусько-російський ідіоми. Їхні самоназви (суржик і ще більшою мірою трасянка), пов'язані з сільськогосподарськими реаліями, нав'язують асоціацію з селянами, які переїхали із сіл до міст, де їхнє походження стає всім відомим не в останню чергу саме через їхню мову.

Насамперед слід відзначити, що тема суржику для України (як і трасянки для Білорусі) є доволі складною й неоднозначною: мовознавці, а ще більшою мірою публіцисти, журналісти і взагалі широкі кола активно залучені до суспільного діалогу, в якому найчастіше лунає таврування цих утворень, які розглядають як «покручі», «засмічену мову» або, за влучним висловом Ю. Андруховича, «кровозмісне дитя білінгвізму». Оскільки проблема змішування мов у пострадянських країнах емоційно гостра і часто викликає різкі дискусії, нерідко розмова на цю тему навіть на наукових заходах переходить у публіцистичну площину.

Тому Г. Хентшель у своїй вступній статті відразу наголошує на емоційно-оцінних конотаціях слів «суржик» і «трасянка» і пропонує замінювати їх у наукових дослідженнях на більш нейтральні терміни, як це, наприклад, зроблено в очолюваних ним дослідницьких проєктах «українсько-російське змішане мовлення» (УРЗМ) та «білорусько-російське змішане мовлення» (БРЗМ). Зрештою, це стосується не лише конотованих назв «сур-

жик» і «трасянка»: статус цих ідіомів також викликає бурхливу полеміку. Так, зокрема, суржик визначають як компонент просторіччя в ситуації двомовності (О. Тараненко, В. Труб) або некодифіковану просторозмовну мову (Л. Ставицька, В. Труб), як ідіолект / соціолект (О. Тараненко), напівмовність (Б. Ажнок), змішану мову (Л. Масенко), субкод (Т. Кузнецова, Л. Масенко), недопереклад (В. Радчук) тощо. Характеристику суржику за територіальною належністю здійснюють Л. Біланюк, Т. Кузнецова, А. Окара, С. Дель Гаудіо, Б. Тарасенко, О. Шевчук та ін. Дослідження І. Браги, наприклад, показують, що в м. Суми частина респондентів визначає суржик як рідну мову, часто поряд з українською і / або російською, якщо є можливість указати «інше».

Подібну ситуацію (розмаїття розуміння і підходів) можна спостерігати і в білорусистичі. Так, наприклад, І. Климов пропонує визначати статус білорусько-російського змішаного мовлення як «напівдіалект», адже цей термін, на відміну, наприклад, від напівмовності (семілінгвалізму), не має негативної конотації «недовивченої мови».

Зрозуміло, що мовні ситуації в Україні та Білорусі істотно різняться, і становище української мови в Україні значно краще, ніж білоруської — в Білорусі. Це особливо стосується західного і значної частини центрального регіону на противагу півдню і сходу України. Але разом з тим залишаються побоювання, що усунення української мови з певних сфер суспільного життя, зокрема шляхом запровадження другої державної мови, може стати причиною повторення білоруського сценарію маргіналізації національної мови. Тому багато доповідей на конференції (насамперед це стосується учасників з Білорусі та України) засвідчують саме такі побоювання.

Збірник за змістом можна поділити на декілька тематичних блоків: тут є статті, які подають порівняльну характеристику мовної ситуації України і Білорусі та аналіз подібних мовних ситуацій («чехословацької»), а також блоки досліджень білорусько-російського та українсько-російського змішаного мовлення.

У статті «Конфліктуючі епістемології у вивченні змішаних мов» Л. Біланюк (Вашингтон, США) подає загальні зауваги щодо природи суржику і трасянки і робить висновок, що багато в чому проблема з вивченням цих мовних утворень полягає в упередженому ставленні суспільства до змішаного мовлення, яке нерідко переноситься і в площину наукових досліджень.

М. Набелькова і М. Слобода (Братислава, Словаччина / Прага, Чехія) у статті «“Трасянка” і “чехословацька” як дискурсивні емічні категорії: історія і сучасне викорис-

тання» показують подібності й відмінності цих двох мовних феноменів. Вони здійснюють це за допомогою «емічної» точки зору, аналізуючи використання цих двох термінів у дискурсі мовців, насамперед в інтернет-комунікації.

У розлогії статті «Білоруська трасянка й український суржик: квазіетнічні, русифіковані субстандарті в історії мовної ситуації» Н. Мечковська (Мінськ) зіставляє ці два ідіоми, але насамперед зосереджує свій аналіз на трасянці. Зокрема, вона твердить, що відмінності між цими ідіомами викликані не їхньою русифікованістю у співвідношенні з територією побутування, а насамперед соціально-культурними чинниками в мовній біографії людей, особливо у зв'язку зі шкільною освітою. Також авторка пропонує схему континууму типів білоруського і російського мовлення в Білорусі, три з яких (білоруське діалектне мовлення і просторіччя й мовлення на основі білоруських субстандартів; російське мовлення на основі російського просторіччя в Білорусі; російське мовлення на основі білоруського діалектного мовлення і просторіччя) вона вважає формами субстандартного мовлення, тобто трасянки. На думку дослідниці, ступінь «трасянкізації» значно більше залежить від того, живе людина в місті чи в сільській місцевості, ніж від строгого географічного районування. При цьому Н. Мечковська стверджує у своїй статті про відсутність узусу і безсистемності трасянки і суржику, а також враження про наявність у них «хаотичної плутанини» білоруських / українських елементів, з одного боку, і російських, — з другого. Слід зазначити, що обидва ці постулати заперечуються в більшості інших доповідей цього збірника.

До «білоруського» блоку входить дев'ять статей, присвячених різним аспектам дослідження білорусько-російського змішаного мовлення.

Г. Бідер (Зальцбург, Австрія) у статті «Білорусько-російська змішана мова (трасянка) як дослідницька проблема» подає детальний аналіз досліджуваного явища. Зокрема, він робить історичний екскурс щодо змішаних мов у слов'янському мовному ареалі (насамперед щодо змішування автохтонних мов із німецькою і російською в різні періоди історії та в різних регіонах, залежно від політичної ситуації), докладно висвітлює підходи до вивчення білорусько-російського змішаного мовлення, з'ясовує термінологічні нюанси, історію досліджень трасянки, особливості збору та інтерпретації даних, типи / варіанти трасянки, її соціально-комунікативні функції та географічну стратифікацію, форми існування (усна vs. писемна), а також перспективи досліджень.

Стаття «До відкритої дискусії білоруської мовної культури, виникнення терміна «трасянка» і сучасних досліджень трасянки» С. Запрудського (Мінськ) присвячена розгляду трасянки як дискурсу, а також деяких проблем її дослідження. Автор робить висновок, що використання цього терміна для наукових цілей найчастіше має негативні наслідки. Також він стверджує, що є багато можливих перспектив у дослідженні білоруського змішаного мовлення, які виходять за рамки сфери лінгвістики і належать до таких галузей досліджень, як соціологія, психологія, теорія комунікації. Перспективним називає автор вивчення трасянки через призму перцептивної діалектології.

К. Вулгайзер (Бостон, США) у своїй статті «Соціальні та структурні фактори у виникненні змішаних білорусько-російських мовних варіантів у сільській Західній Білорусі» підкреслює, що при вивченні трасянки потрібно брати до уваги білоруські діалектні особливості. Він стверджує, що тут ідеться скоріше про утворення койне, ніж про піджинізацію. Також він обґрунтовує основні чотири мовні коди в Білорусі, а саме: білоруський стандарт, російський стандарт, трасянка і білоруські говірки. На основі дослідження, проведеного ним у Гродненській області (Західна Білорусь), він стверджує наявність соціо-стилістичного континууму, тобто базилекту, мезолекту (з російським чи білоруським акцентом) і обох акролектів (російського і білоруського стандартів).

У статті «Соціолінгвістичні, соціокультурні та психологічні основи змішаного мовлення» Г. Цихун (Мінськ) шукає відповідь на лінгвістичне питання, чим є трасянка — мовою чи мовленням (*langue vs. parole*, за Ф. де Соссюром), аналізує «сільську» та «міську» трасянку і зрештою робить висновок, що трасянка — це спроба захистити селянську націю від комуністичного глобалізму та російської мови як засобу культурної асиміляції.

Діалектологічне підґрунтя трасянки розглядає І. Климов (Мінськ) у своєму дослідженні «Трасянка і напівдіалект: до розрізнення феноменів *parole* і *langue*». Він один з небагатьох білоруських дослідників, хто говорить про існування форми білорусько-російського змішаного мовлення, яка має значне поширення і ґрунтується не лише на відсутності в мовців освіти. Він розглядає це як результат процесів конвергенції автохтонного діалекту і стандартної (літературної) мови.

Г. Хентшель (Ольденбург, Німеччина), упорядник збірника, присвятив свою статтю «До питання системності в білорусько-російському змішаному мовленні: перерозподіл білоруських і російських варіантів служ-

бових слів» продовженню дискусії щодо системності у змішаних ідіомах, яка давно розпочалася в дослідженнях українсько-російського і білорусько-російського змішаного мовлення й активно продовжилася на конференції в Ольденбурзі. У першій частині статті автор розкриває поняття «системності», відштовхуючись від його класичного соссюрівського розуміння, у другій — ілюструє це корпусно-лінгвістичним кількісним аналізом службових слів. При цьому видно, що в одних випадках перевага віддається «білоруським» варіантам, в інших — «російським», причому протилежні тенденції можуть спостерігатися в різних регіонах Білорусі, однак не завжди можуть бути зведені до діалектних впливів.

У статті «Морфологічні гібриди: білорусько-російські словоформи в білоруській трасянці» С. Теш (Ольденбург, Німеччина) представляє результати дослідження, проведеного на основі ольденбурзького корпусу білорусько-російського змішаного мовлення (понад 100 тис. словоформ). Авторка маркує кожну морфему як «білоруську», «російську», «спільну» або «гібридну» і таким чином має змогу проаналізувати, як комбінуються різні типи. Це поряд з іншими деталями аналізу дає можливість авторці дійти висновку, що білорусько-російське змішане мовлення — це не хаотично-спонтанне змішування двох мов, а змішаний ідіом. І це є передумовою для конвенціоналізації змішаного мовлення у «fused lect».

Стаття «Ставлення до змішаних мовних кодів у Білорусі (на матеріалі тестів за методикою парних масок)» А. Лянкевич (Мінськ) описує експеримент за участю 500 респондентів, де було запропоновано прослухати різні варіанти білорусько-російського змішаного мовлення, а також фрагменти російською і білоруською (сконструйовані тексти) й оцінити мовців за двома шкалами — статусу і солідарності. Так, зокрема, російська літературна мова, як і очікувалося, отримала вищі оцінки за соціальним статусом, ніж за солідарністю. Було виявлено й інші фактори «мовних ставлень» (англ. *attitudes*), зокрема залежність оцінок від віку респондентів.

Подібна проблематика розглянута і в статті І. Лісковець (Санкт-Петербург) «Елементи трасянки як маркер соціальної стратифікації в місті Мінську». Вона також досліджує «ставлення» до різних ідіомів у Білорусі. Зокрема, на основі міні-експериментів авторка стверджує, що респонденти в Мінську схильні оцінювати носіїв трасянки як неосвічених людей з низьким соціальним статусом.

Шість статей у збірнику присвячено безпосередньо проблемі українсько-російського змішаного мовлення в Україні.

О. Тараненко (Київ) представив розлогу теоретичну розвідку «Українсько-російський суржик: статус, оцінки, тенденції, прогнози». Зокрема, він подає основні підходи до розуміння українсько-російського змішаного мовлення (у статті — «українсько-російський суржик: УРС»). Так, УРС розглядають дуже по-різному: 1) у межах української мови в строгому сенсі — а) як феномен виключно рівня мовлення (parole), тобто як розмаїття ідіолектів у мовленні деяких верств населення країни, б) як феномен рівня мови (langue), тобто як відповідний соціолект української мови (як змішаний периферійний перехід, порівнюваний з діалектами перехідного типу), в) як феномен і мовлення (сукупність ідіолектів), і мови (один із соціолектів); 2) за межами української мови — а) як перехідне явище (як сукупність ідіолектів або як ідіом), яке вже стоїть між українською та російською мовами, або б) як окрема (не українська і не російська) мова. Автор детально аналізує кожен з підходів, а також указує на важливість формування в загальних межах української літературної мови її розмовного різновиду, зокрема для функціонування низки культурно-мовних феноменів (особливо кіно, театру, гумористичних шоу).

Відмінний від більшості авторів погляд на природу українсько-російського змішаного мовлення пропонує у статті «Альтернативна інтерпретація суржику: діалектний і діяхронний аспекти» С. Дель Гаудіо (Київ), відомий як автор дисертаційного дослідження «On the nature of Suržyk: a double perspective» (2010). Зокрема, він звертається до даних діалектології, які засвідчують багато перехідних українсько-російських мовних явищ, а також розглядає «дорадянські» суржикові тексти і доводить, що лінгвістично вони є близькими до сучасних. Коректний аналіз суржику, на думку автора, має відбуватися у зв'язку з українським діалектним субстратом та історією мови.

У статті «Суржик у системі близькоспорідненої двомовності: соціолінгвістичний і лінгвістичний аспекти» Н. Шумарова (Київ) розглядає соціолінгвістичні та мовні характеристики суржику. Так, на її думку, суржик є варіантом у межах української мови, а не окремим феноменом між українською та російською мовами, як це подекуди трактується в дослідженнях, зокрема в питальниках, де респондентам пропонують у графі «мова спілкування» суржик як окремий варіант. Суржик вона розглядає як функціонально обмежений ідіом, який не має ресурсу для виконання всіх функцій, властивих літературній мові. Подаючи власне мовні характеристики цього ідіому, авторка зупиняється на фонетичних, лексичних і грамати́чних його

особливостях, детально аналізуючи їх та наводячи численні приклади.

Л. Масенко (Київ) у дослідженні «Суржик у системі розмовних форм української мови» проводить порівняння між суржиком, трасянкою і просторіччям. Оперуючи статистичними даними, авторка подає загальну характеристику національного і мовного складу населення України, підкреслюючи масштаби русифікації. У порівнянні з просторіччям дослідниця показує відмінності між «міським» та «сільським» суржиком, торкається також діяхронного аспекту питання і зв'язку суржику з діалектною базою. Окремо розглянуто інтерферентні явища в українському мовленні.

У статті «Суржик: особливості змішування української та російської мов у Київському регіоні» Б. Тарасенко (Київ) показує, що суржик не завжди притаманний мовцям з низьким культурним та освітнім рівнем. Вона наводить приклади використання українсько-російського змішаного мовлення освіченими людьми і доходить висновку, що мовці звичайно використовують лексичний запас, засвоєний у дитинстві, і використання російських слів замість українських тут мотивоване не недостатністю українського лексичного запасу, а радше іншими факторами: комплексами, звичкою або впливом оточення.

Дещо окремо у збірнику стоїть дослідження, на жаль, уже покійної Л. Ставицької (Київ) «Кровозмісне дитя постмодерну». Авторка розглядає суржик як етноконцепт, закорінений у культурі. Використовуючи в назві відомий вислів Юрія Андруховича, вона буде свій аналіз на інтерпретації художнього дискурсу. Стверджуючи, що навіть обсяг розмовна мова не викликає такого обурення й огиди в прихильників культури і чистоти української мови, як використання суржику, вона інтерпретує це як невротичний пуризм і комплекс багатьох українців, що полягає у страху смерті рідної мови. Авторка доходить висновку, що суржик з постмодерної перспективи є здійсненою гіперреальністю, ігровою моделлю буття.

Загалом збірник, як і конференція, став індикатором стану досліджень змішаних мовних кодів в Україні та в Білорусі. Бурхлива дискусія щодо системності / несистемності змішаних ідіомів, розгорнута на засіданнях, продовжилася й на сторінках збірника. При цьому загалом суть дискусії найчастіше зводиться до відмінності у підходах дослідників. Автори, що стверджують наявність певної системності в суржикі і трасянці, виходять зі структуралістського розуміння системи, згідно з яким ці ідіоми беззаперечно є мовними системами, оскільки мовні знаки різних рівнів у них чітко поєднані структурою, що, зрештою, й дає можливість вико-

ристовувати їх для спілкування. Натомість їхні опоненти говорять про несистемність суржику і трасянки в розумінні великої їх варіативності і певною мірою довільності використання мовних одиниць з різних мовних систем (хоча звичайно ці твердження й не підкріплені конкретними даними).

Безперечно, збірник становить значний науковий інтерес для українських соціолінгвістів, адже зіставлення різних мовознавчих підходів дає можливість розширити горизонт досліджень, арсенал дослідницьких під-

ходів та можливостей інтерпретації даних. Збірник стане у пригоді дослідникам змішаного мовлення, усім, хто вивчає контактномовні процеси в Україні та Білорусі. Особливо цінним є список літератури, який містить не тільки цитовану в статтях літературу, а й праці представлених авторів, які з'явилися останнім часом, або ж ті, які не були згадані в доповідях, але стосуються предмета розгляду.

О. ПАЛІНСЬКА
(Львів)